

BÖLMƏ 2

DİLÇİLİK VƏ ONUN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

POETİK DİLİN MANİPULYATİV TƏBİƏTİ HAQQINDA (A.Səhhətın “Naleyi-təhəyyür, yaxud millətə xitab” adlı şeirinin təhlili əsasında)

Könül Əzizağa qızı Həbibova
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
habibovakonul@mail.com

Xülasə

Araşdırma “nitqi manipulyasiya” anlayışının təhlilinə, onun kommunikativ aktlarla və psixolinqvistik təbiətlə əlaqəsinə həsr edilmişdir. A.Səhhətın **Naleyi-təhəyyür, yaxud millətə xitab” adlı şeirinin təhlili əsasında** emosional təsir və manipulyasiya məqsədi ilə poetik dildə istifadə edilən üsul və linqvistik vasitələr təhlil edilir. Burada nitqi manipulyativ effekt yaratmaq üçün poetik dildə metafora, təkrar, xitab və digər linqvistik üsul və vasitələrdən, dil elementlərindən istifadənin fərqli məqamlarına toxunulur.

Açar sözlər: nitqi manipulyasiya, poetik dil, A.Səhhət, emosional təsir, metafora.

Abstract

The research is dedicated to the analysis of the concept of “speech manipulation” and its connection with communicative acts and psycholinguistic nature. Based on the analysis of A.Sahhat’s poem “Naleyi-tahayyur, or an Appeal to the Nation,” the methods and linguistic means used in poetic language for emotional impact and manipulation are examined. The study addresses various aspects of the use of metaphors, repetition, address, and other linguistic methods and elements in poetic language to create a manipulative effect.

Key words: speech manipulation, poetic language, A.Sahhat, emotional impact, metaphor.

Giriş

Çağdaş dövrün tələblərinə uyğun olaraq, dünya dilçiliyində qarşıda dayanan məsələ və problemlərin həllinə kompleks yanaşma prioritet hesab edilir. Bu baxımdan dildə araşdırılmasına ehtiyac duyulan bir çox mövzuların son illər dilçiliyin digər elmlərlə həmhüdəd sahələri çərçivəsində təhlil edilməklə tədqiq edilməsinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Belə mövzulardan biri də xüsusi aktuallığı ilə seçilən nitqi manipulyasiya və ya nitqdə doğru-düzgün dil elementlərindən, leksik vahidlərdən istifadə etməklə geniş auditoriyaya təsir mexanizminin necə qurulması məsələsidir. Düzgün qurulmuş manipulyativ mexanizmlə müşayiət edilən mətn uğurlu nitq aktı kimi dəyərləndirilir. Uğurlu təşkil edilmiş nitq aktında isə adresat öz ideya və fikirlərini qarşı tərəfə lazımi səviyyədə təlqinetmə potensialına malik olur.

Manipulyativ nitqi təsirin ümumi üsulları arasında qarşı tərəfin mühüm problemə marağını oyatmağa hesablanmış fərqli metod və üsullardan istifadə edilə bilər. Bu baxımdan dilin bütün ifadə vasitələrindən maksimum yararlanmaq kimi bir vəzifə ortaya qoyulur. Nətiq dinləyiciyə ünvanlanmış nitqdə verilmiş faktlara, misallara, mülahizələrə emosional qiymətin verilməsini təmin edə biləcək seçkin leksik vahidlərdən məharətlə və məqsədyönlü şəkildə istifadə edilir.

Məlumdur ki, bədii yaradıcılıqda fərqli üslublar və janrlara müraciət edilir, bu baxımdan da bu və ya digər bir ədibin fərdi yaradıcılıq nümunələrində, təbii ki, müəyyən bir ideyanın təlqin edilməsi fərqli metod və üsullar, leksik vahidlər, priyomlar və s.-dən müştərək istifadəsinə əsaslanır. Bu baxımdan Azərbaycanın dəyərli ədiblərindən hesab edilən, yaradıcılığında işıqlandırılan məsələlər hər bir dövrün, zamanın aktual məsələləri ilə üst-üstə düşən A.Səhhət yaradıcılığı xüsusi maraq doğurur.

“Nitqi manipulyasiya” anlayışı daha çox kommunikativ aktla bağlıdır, psixolinqvistik təbiətə malikdir. Bu şeir parçasında hər bir bəndin eyni ritorik sualın fərqli şəkillərdə təqdim edilməsi hər bir

haldə xalqın dünəni ilə bu günü arasındakı fərqi qabarıq şəkildə və fərqli prizmalardan işıqlandırır, “türkçülüüyü və islama mənsubluğu vəhdət şəklində görməklə xalqını oyanmağa və milli özünüdərkə çağırır” (1). Dahi mütəfəkkirin bu kiçik şeir parçasında manipulyativ çağırış məqsədi ilə istifadə etdiyi, təbliğ etdiyi ideyanın daha qabarıq səslənməsi üçün yararlandığı lingvistik vasitə və üsullar xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Bunlardan daha çox gözə çarpanı müxtəlif formatlı təkrarlardır. R ritorik sual şəklində hər bir bəndin əvvəlində məzmunca bir-birini təkrar edən və oxucunu düşündürməyə qadir olan ritorik sual konstruksiyalı cümlələr şeirin ideyasının özəyində dayanır. Məsələn, *Nə idin dün, nə olmusan bu zaman?; Nə idin dün, nə olmusan əknun?; Nə idin dün, nə olmusan, ey vah!; Nə idin dün, nə olmusan, yarab!; Nə idin dün, nə olmusan, əfsus!; Nə idin dün, nə olmusan hala?; Nə idin dün, bu gün nə oldun sən?*

Bu ritorik sualların məntiqi vurğu altında düşən üzvlərinin ifadə vasitələri bir-birini fərqli leksik tərkibdə əvəz etsə belə, əsas ideya, qayə dəyişməz olaraq qalır: *nə olmusan bu zaman?; nə olmusan əknun?; nə olmusan, ey vah!; nə olmusan, yarab!; nə olmusan, əfsus!; nə olmusan hala!; bu gün nə oldun sən?*

Bu məqamla bağlı olaraq, M.Adilovun “müəyyən məntiqə söykənən nitqi söz məfhumu əks etdirir, şeirdə söz məfhumu, məntiqi mənanı deyil, bu mənanı əhatə edən haləni, emosiyanı ifadə edir” (2, səh. 25) fikri yerinə düşmüş olur. Görkəmli dilçi “Sənətkar və söz” kitabında qeyd edir ki, “Söz sənəti, şeir əslində söz oyunundan başqa bir şey deyildir. Şeirin bu xüsusiyyətindən adamlar danışmaq dilində, adi məişətdə də istifadə etməyi xoşlayırlar. Hər kəs adi ünsiyyət prosesində də söz ilə oynayır, yeni, fərdi sözlər yaradır, sözün çoxmənalılığından istifadə edərək ikibaşlı, atmacalı, eyhamlı sözlər işlədir, sözün səs tərkibinə istinadən əcaib birləşmələr düzəldir, qafiyəli nitqə həvəslə meyl edir və s. Adi ünsiyyət dilinin digər cəhəti isə onun məntiqi olması, mənaqa dəqiqliyidir” (2, səh. 25).

Əgər konkret insanı manipulyasiya obyektinə olan şəxs hesab etsək, o zaman kommunikasiya prosesi informasiya strukturlarının unikal sistemi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu məlumatlar dinləyiciyə danışanın niyyətinə görə bir qədər təhrif edilmiş olsa belə, dünya, müəyyən bir ideya və ya obyektlər haqqında müəyyən biliklər almağa imkan verir. Bu şeir parçasında A.Səhhət oxucusuna “*Nə idin dün, nə olmusan bu zaman?; Nə idin dün, nə olmusan əknun?; Nə idin dün, nə olmusan, ey vah!; Nə idin dün, nə olmusan, yarab!; Nə idin dün, nə olmusan, əfsus!; Nə idin dün, nə olmusan hala?; Nə idin dün, bu gün nə oldun sən?*” ritorik sualları ilə müraciət etməklə onun laqeydlilik mövqeyini qabardır və bu yolla da xalqın özünüdərk mexanizminin kütləvi şəkildə “işə salınmasına” səy göstərir. “*Bədii mətnin nitqi təşkilində və şeirin qurulmasında şifahi təkrarlar (eyni kökdən olan sözlər, bu sözlərdən törəmələrlə birlikdə) konstruktiv rol oynayır. Əsas obrazların və anlayışların nominasiyası kimi çıxış edən bu şifahi təkrarlar bütün mətnə nüfuz edir və bədii əsərin mənalı və kompozisiya lövbəri kimi çıxış edir*” (5, səh. 258).

Təhlilə cəlb etdiyimiz bu şeir nümunəsinə analitik yanaşma bir daha göstərir ki, poetik dildə passiv mövqeli təkrarlar anlayışı mövcud deyil. Poetik nitqin özü eyni leksik vahidin — eyni köklü sözlərin və ya bu sözlərdən törəmələrlə birlikdə təkrarlanmasını tələb edir. Burada təkrarlar yalnız ritmik funksiya deyil, həm də manipulyativ funksiya yerinə yetirir. R ritorik təkrarlara gəldikdə isə qeyd edilməlidir ki, bir çox hallarda şeirin rəvanlığı ritorik təkrarın poetik imkanları vasitəsilə formalaşır.

Məhz bu baxımdan dilin kommunikativ səviyyəsinin qurulmasının çoxsaylı modelləri arasında müasir dilçilər sözlərlə effektiv təsir kateqoriyasını fərqləndirirlər. K.F.Sedov hesab edir ki, “nitqin qurulması üsulu kimi aktuallaşma ünsiyyət iştirakçılarından kifayət qədər əhəmiyyətli intellektual səy tələb edir” (7, səh. 26).

Bu fikri təhlil etdikdə, A.Səhhətin “Nəleyi-təhəyyür yaxud millətə xitab” adlı şeirində hər bir bəndin ortaya qoyulan ideyanın hər dəfə yeni prizmadan işıqlandırılması kommunikativ aktda yenilənmə, bir növ deyilənlərin təkrar-təkrar diqqətə çatdırılması məzmunun emosional yükünün artırılmasına hesablanmış bir üsul kimi qəbul edilə bilər.

Bu ritorik suallardan əlavə, şeir dilində xüsusi vurğu altına düşən xitabların, feillərin və digər dil elementlərinin də təkrarı müşahidə edilir.

Nə idin dün, nə olmusan bu zaman?
Millət, ey banisi-həyati-vətən!
Oyan, ey **milləti-əziz**, oyan!
Sənə vabəstədir nicati-vətən.

Nə idin dün, nə olmusan əknun?
Gün ki, çoxdan çıxıb, nə çox yatdın?
Millət, ey sübh ulduzum, nə üçün,
Bir işıqlanmaq ilə tez batdın?

...
Yoxsa tutmuş məgər səni kabus?!
Açıl, **ey sübh**, leyli-yeldadən!

...
Gül kimi bir zaman açıl, **çiçəyim**.

...
Niyə bəs qönçəlikdə soldun sən?
Ey **baharım**, nə tez xəzan oldun?

Şeirdən gətirilən bu nümunələrdə “millət”ə xitabən müraciət edən şair onu müxtəlif variasiyalarda və formalarda təkrarlayır: **banisi-həyati-vətən, milləti-əziz, sübh ulduzum, sübh, baharım, çiçəyim**.

Bəllidir ki, adi məişət səhnələrində istifadə edilən sözlər daha çox həqiqi, ilkin, neytral mənada işlədilir. “*Gərgin, emosional vəziyyətlərdə isə ilkin mənalar arxa plana keçir, söz məcazi mənada daha çox rəmz kimi işlədilməyə başlayır*” (2, səh. 23). Bu xitablarında da A.Səhhət millətini vətənin varolma səbəbi (**banisi-həyati-vətən**), ən dəyərli varlıq (**milləti-əziz**), gələcək (**sübh ulduzum, sübh**), dünyadakı ən gözəl və zərif dəyər (**baharım, çiçəyim**) kimi gördüyünü bəyan edir. Bununla da hər bir müraciətində sadəcə “millət” xitabından deyil, onun nəvaziş dolu fəqli formalı, lakin eyni məzmunlu variasiyasından istifadə edərək, çağırışına daha da çox emosionallıq, təsir gücü qatmış olur.

Bu məqsədlə də şair metaforlaşma metodundan istifadə edir. “Metaforlaşma nitqi təsir məqsədi ilə istifadə olunur. Metaforanın fəaliyyət mexanizmləri koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsinə daxil olduğundan, metaforanı dünyanı dərk etmək, idrak etməyin yardımçı forması, yolu kimi dəyərləndirmək olar” (4, səh. 17).

Manipulyativ məqsədlə ən geniş yayılmış təsir üsullarından biri də evfemizmlərdən istifadədir. Evfemizmlər müsbət emosional konnotasiyaya malikdir və bununla da emosional təsir göstərir. Məhz bu baxımdan A.Səhhət “millət” leksik vahidini xitabən işlədərkən metaforlaşmaya müraciət etməklə onu fərqli və nəvazişli formalarda təqdim etmişdir. “Metafora nitqdə yalnız ifadə vasitəsi deyil, həm də təfəkkürün elə bir güclü silahıdır ki, onun köməyi ilə konseptual sahənin ən ucqar sahələri əlçatan olur. Metaforlar vasitəsilə normal düşüncəmizdə bizə yaxın olan və asanlıqla qavranılan anlayışlar düşüncələrimizə uzaq olan məfhumlara çıxış imkanı verir. Metafora zəkanın əlini uzadır” (6, səh. 68).

Haqlı olaraq qeyd edilir ki, A.Səhhət “xalqın azadlığı mövzusunı qaldıraraq və dərinləşdirərək, millət problemini çox kəskin şəkildə qoymağı bacarmış, milli ideologiya yaratmağa nail olmuş” mütəfəkkürlərimizdəndir (3, səh. 17). Xalqı, milləti öz əsərlərində oyanışa, tərəqqiyə çağıran ədib bu məqsədlə yaratdığı əsərlərində “oyanmaq”, “qalxmaq” və s. qəbildən olan feillərdən tez-tez istifadə edir.

...**Oyan, ey milləti-əziz, oyan!**
Sənə vabəstədir nicati-vətən.

Linqvistik təhlilə cəlb etdiyimiz şeirin bu bəndində “oyanmaq” feilinin emosional təsir məqsədli təkrarını müşahidə edirik.

...Nə idin dün, nə olmusan əknun?
Gün ki, çoxdan çıxıb, nə çox yatdın?

Bu parçada isə “oyanmaq” feilinin məzmunu “Gün ki, çoxdan çıxıb, nə çox yatdın?” ritorik sual cümləsi ilə əvəzlənmişdir. Bu məqamla bağlı olaraq onu qeyd edə bilərik ki, təkrarlar bir çox hallarda dərin emosional nitqi təsir formalaşdırma bilirsə, situasiyadan, məqamından asılı olaraq yoruculuq təsiri də bağışlaya bilər. Bu səbəblə də A.Səhhət şeirlərində təkrarlardan və əvəzlənmələrdən məharətlə və ustalıqla istifadə edərək, əsərlərinin dilinin axıcı, rəvan olmasına nail olmuşdur. “Deməli, fikri tez çatdırmaq, onu oxucuya təlqin etmək məqsədi ilə yazıçı formaca müxtəlif, məzmunca bənzər, yaxın sözləri seçir və bu yol ilə yaranan anlayış həm genişləndirilir, həm də konkretləşdirilir” (2, səh. 131). Beləliklə, bir kiçik şeirdə bir neçə manipulyativ taktikanın müxtəlif variasiyalarda bir arada tətbiq edilməsinin şahidi oluruq.

Nəticə

A.Səhhətin “**Naleyi-təhəyyür, yaxud millətə xitab**” adlı şeiri əsasında poetik dilin manipulyativ təbiətinin təhlili göstərir ki, poetik nitq aktında seçilən sözlər məntiqi mənanı deyil, bu mənanı əhatə edən emosionu ifadə edir.

A.Səhhət şeirin emosional yükünü artırmaq üçün müxtəlif poetik təkrarlar və metaforlaşmadan istifadə edir. Millətə müxtəlif formalarda müraciət edərək onun dəyərini, gələcəyini və gözəlliyini vurğulayır. Şair, xalqın oyanışına, tərəqqiyə çağırışlarını əmr formasında olan məntiqi vurğulu “oyanmaq” və ona ekvivalent olan feillərlə dəstəkləyir, beləliklə, şeirin manipulyativ təsir gücünü artırır.

Şair şeirində manipulyativ taktikalardan və müxtəlif ritorik sualların, xitabların və dil elementlərinin təkrarından istifadə edərək, xalqın milli özünüdərk və oyanışa çağırışına yönəlmiş təsirli bir kommunikativ akt yaradır. Bu, şeirin psixolinqvistik təbiətini və manipulyasiya vasitəsilə oxucuya təsir etmə gücünü nümayiş etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan türkcülüüyü ideyası – XII // Modern.az. 28 İyul 2012, 12:42: [Elektron mənbə]: URL: <https://modern.az/news/26966/>

2. Adilov, M. Sənətkar və söz /M.Adilov. — Bakı: Elm və təhsil, 2019. — 200 səh.

3. Rüstəмова, İ.S. İngilis və Azərbaycan romantizmində insan konsepsiyası: /filol.ü.f.e.d. avtoreferatı/ — Bakı: 2018, 28 s.

4. Булатова, Е.И. Манипулятивный потенциал метафоры / Е.И.Булатова // — Москва: Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2016. – № 7-3. – С. 17-18.

5. Гусейнов, М.А. Словесные повторы в лирической структуре стихотворения(на основе материалов Азербайджанской поэзии1960-80-х годов) / М.А.Гусейнов // — Симферополь: Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского Серия «Филология. Социальные коммуникации». — 2010. — Том 23 (62). № 3. — С. 256-260

6. Лакофф, Дж., Джонсон, М. Метафоры которыми мы живем. /Дж.Лакофф, М.Джонсон. — Москва: ИЯ88, 2004. — 256 с.

7. Седов, К.Ф. О манипуляции и актуализации в речевом воздействии / К.Ф.Седов // — Саратов: Проблемы речевой коммуникации. — 2003. — Вып. 2. — С. 20-27.